

**ВАТИКАН У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ КРИЗЬ
ПРИЗМУ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ****Владислав ГАВРИЛОВ,**ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”, Київ (Україна),
e-mail: gavrvslad@gmail.com**THE VATICAN IN THE SECOND WORLD WAR
THROUGH THE PRISM OF SOVIET HISTORIOGRAPHY****Vladyslav HAVRYLOV,**

Kyiv (Ukraine),

ORCID ID: 0000-0001-6632-5498

Гаврилов Владислав. Ватикан во Второй мировой войне сквозь призму советской историографии. В статье проанализированы наработки советских ученых по истории Ватикана в годы Второй мировой войны. Особое внимание уделено исследованиям М. Шеймана, И. Лаврецкий и Е. Винтера. **Целью** работы является историографический анализ трудов советских ученых о Ватикане во Второй мировой войне. **Актуальность** исследования диктуется отсутствием одной общей историографической работы о Ватикане во Второй мировой войне. **Методика** работы основывается на историографическом анализе работ советских ученых. **Выводы.** В советской историографии довольно мало уделялось внимания исследованию истории Ватикана. Анализ советских книг дает нам возможность утверждать, что эта тема, действительно не получила должного и масштабного освещения в советской историографии. В подавляющем большинстве работ все сводилось к освещению отношений Ватикана и Советского Союза.

Ключевые слова: Ватикан, Советский Союз, Вторая мировая война, историография.

Вступ. Протягом усього періоду існування СРСР так і не вдалося встановити дружні відносини з Ватиканом. Не станом винятку і період Другої світової війни.

До 1943 р. Ватикану і СРСР вдавалося дотримуватися нейтралітету у відносинах, проте уже у 1943 р. відносини загострилися. Разом з відступаючими гітлерівцями в Європу насувалася страшна сила комуністичної ідеології. У Ватикані, зважаючи на досвід попередніх років, не мали ніякої надії на місіонерську діяльність римо-католицької церкви в Радянському Союзі. Випереджаючи час, Пій XII в червні 1944 р. попереджав посла США про небезпеку атеїстичного комунізму, який загрожував Центрально-Східній Європі¹.

Не склалися відносини у Ватикана з СРСР ще й з тієї причини, що під час війни у Радянському Союзі, зокрема на теренах України, переслідування віруючих та антирелігійна пропаганда щодо католицизму не вщухала ні на хвилину.

У 1944 р. США порадив Ватикану все ж налагодити стосунки з СРСР. Але уже незабаром між цими країнами розпочалося глобальне протистояння, причиною якого була протилежність інтересів країн. На сьогодні доступні документи дають змогу стверджувати, що до піку загострення Сталін мав намір налагодити відносини з Ватиканом. Причиною протистояння стало відношення Сталіна та його оточення до Української греко-католицької церкви (УГКЦ) у 1944 р.

Після повернення радянських військ на західно-українські землі у 1944 р. та смерті митрополита Андрея Шептицького (1 листопада 1944 р.) провід УГКЦ здійснив спробу досягнути з радянською державою *modus vivendi*, тобто можливості співіснувати, незважаючи на різність

поглядів. З цією метою у грудні 1944 р. митрополит Йосиф Сліпий вислав до Києва та Москви офіційну делегацію на чолі з архимандритом Климентієм Шептицьким, яка мала узаконити статус УГКЦ в СРСР. Делегація у грудні 1944 р. була прийнята керівництвом Ради у справах культів, де було заявлено, що на УГКЦ поширюється дія радянського законодавства про релігійні організації. І нічого не пророкувало жорстокої розправи над представниками УГКЦ².

Однак уже 15 березня 1945 р. Сталін затвердив таємну інструкцію № 58, підготовлену головою ради у справах російської православної церкви Г. Карповим, перший розділ якої називався “Заходи щодо відриву Греко-Католицької (Уніатської) Церкви в СРСР від Ватикану та подальшого її приєднання до Російської Православної Церкви”. В інструкції було вказано: “організувати в місті Львові православну єпархію, надавши їй Главі титул єпископа Львівського і Тернопільського, котрий об’єднає православні приходи [яких ще не існувало] Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей”. В іншому пункті йшлося про необхідність створити “всередині Уніатської Церкви ініціативну групу, яка повинна буде декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу на православ’я”. Як результат УГКЦ було офіційно зліквідовано. Священникам почали давати по 15 років таборів з формулюванням вироку: “за неперехід добровільно на православ’я”. арешти супроводжувалися закриттям духовних семінарій, церковних архівів, єпископської курії. Дії радянської влади змусили виїхати навіть львівського митрополита, який відправив останню месу у львівській катедрі на Великдень 1946 р³.

¹Yarotskii P. Katolytsizm [Catholicism], Istoriiia religii v Ukraini. Tom chetvertyi, Kyiv: Tsentr dukhovnoi kultury, 2001, P. 153 [in Ukrainian].

²Bystrytska E. Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Vatican's Eastern policy in the context of the Holy See's relations with Russia and the USSR], Ternopil, 2009, P. 328 [in Ukrainian].

³Yarotskii P. Katolytsizm [Catholicism], op. cit., P. 154.

Ватикан спробував стати на захист УГКЦ, але у всіх публічних радянських заявах починала лунати гостра критика ініціатив Ватикану. Так учасники Помісного собору 1945 р. у Москві у зверненні до православних народів закликали стояти на сторожі православ'я, щоб у будь-який момент можна було дати "належну відсіч наступаючому на слов'янство Ватикану"⁴.

Як результат – радянські історики у своїх дослідженнях досить мало уваги приділяли як особі римського Папи так і Ватикану в цілому. Зокрема, це стосувалося і періоду Другої світової війни. У післявоєнні роки всі праці, які частково були присвячені Ватикану також були досить малочисельними, сама проблематика не видавалася вченим актуальною для ретельного дослідження. У цих працях простежувалася одна лінія притаманна усім тогочасним історикам – нібито Ватикан вбачав в Радянському Союзі ворога і намагався втягнути його в сферу свого впливу. Виходячи з цих міркувань, як мету роботи, вважаємо доцільним все ж провести історіографічний аналіз праць радянських вчених про Ватикан в роки Другої світової війни. У світлі цього варто зазначити, що праці радянських істориків, які були присвячені Ватикану майже не піддавалися історіографічному аналізу. Лише у наші дні стали з'являтися статті з цієї проблематики. **Актуальність** дослідження диктується відсутністю загальної історіографічної праці з даної теми.

В основі цього дослідження **історіографічний аналіз** праць радянських вчених про Ватикан у роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Однією з перших варто згадати статтю П. Краснова "Папа римський Пій XII в советской і російській історіографії", у якій проведено побірний огляд радянських напрацювань з історії Ватикану. Проте аналіз у статті не повний. Автор більше уваги приділяв напрацюванням російських істориків ніж радянських. Так, поза увагою дослідника залишилася важлива праця Е. Вінтера "Политика Ватикана в отношении СССР. 1917–1968."⁵

Враховуючи вище зазначене, спробуємо здійснити короткий аналіз на прикладі декількох основних праць радянського періоду стосовно діяльності Католицької церкви у період Другої світової війни.

Оскільки саме про період Другої світової війни радянські вчені писали мало, то наш огляд почнемо з загальних історичних праць про історію Ватикану, де кілька розділів були присвячені рокам Другої світової війни. Насамперед, варто згадати книгу Йосипа Григулевича "Папство. Век XX". Її автор – цікава постать, в радянській історичній науці, він з'явився раптово, в середині 1950-х рр. Й. Григулевич – радянський розвідник, який працював в Європі і Латинській Америці, і поряд з цим він автор багатьох наукових робіт, академік Академії наук СРСР, людина з таємничою долею, деякі епізоди якої до сих пір знаходяться під грифом "цілком таємно". Книга на сьогодні є досить популярною, і як результат має уже кілька перевидань. В остан-

не вона побачила світ у 2003 р.⁶. Монографія цікава тим, що вона дає детальну уяву про характер і життя Папи Пія XII. Григулевич писав: "Пачеллі (справжнє прізвище Пія XII – *авт.*) ніколи не займався пастирською діяльністю, не очолював приходу або єпархії. Все своє життя він був чиновником курії, дипломатом, радником"⁷. І дійсно, у багатьох вітчизняних і зарубіжних виданнях, можна прослідкувати цю думку. Дослідник детально зупинився на кар'єрному зростанні Еудженіо Пачеллі, і на його призначенні апостольським нунцієм в Мюнхен, особливий акцент робився на зустрічах і особистому знайомстві кардинала з Гітлером.

"У перший рік свого понтифікату Пій XII багато розмірковував про користь світу і шкоду війни. Він дійсно прагнув запобігти вибуху в Європі, і домогтися миру між капіталістичними державами, щоб направити агресію проти СРСР"⁸. Свою безкомпромісну заяву автор підтверджував фактами на прикладі політики Пія XII по відношенню до католицької Польщі.

Справедливо Григулевич ставив питання: "Припустимо, що Папа дійсно боявся Гітлера, ... але чому, ж тоді Пій XII і католицькі ієрархи не засудили фашизм після того, як союзники здобули перемогу?"⁹. І незабаром, сам же і відповідає: "Пій XII віддав перевагу бути з фашизмом до кінця"¹⁰.

Йосип Григулевич описував вкрай цікавий факт: "Рузвельт звернувся до Пія XII з проханням стримати антирадянський запал церковників, які підривали антифашистську коаліцію, Пій XII відповів мовчанням"¹¹. Джерелом виступало листування президента Рузвельта і Пія XII, опубліковане послом США при Ватикані.

Автор широко використовував документи Ватикану, промови Пія XII, аналізуючи їх, до честі історика варто відзначити, що тенденційним цей аналіз назвати не можна. Й. Григулевич детально і докладно розглядав витяги з промов Пія XII, але акцентував увагу читачів на антикомунізмі в папських посланнях.

Аналізуючи загальні дослідження радянських істориків про Ватикан, не можна не згадати працю М. Шейнмана "Папство" – це досить розлоге дослідження, у якому, як писав сам автор "не ставив собі за мету викласти послідовно всю історію папства"¹². У цій роботі Шейнман робив акцент на зв'язках Пачеллі з владою в США: "У 1936 р. статс-секретар Ватикана Євген Пачеллі відправився до США, для встановлення більш тісного співробітництва з правлячими колами цієї країни"¹³, з огляду на які в 1939 р. фактично було встановлено дипломатичні відносини між Святим Престолом і США. Йшлося про відправку до Папи особистого посланця президента Трумена Майрона Чарльза Тейлора.

Автор книги висловлював думку про те, що політика Ватикану ніколи не була нейтральною, а завжди: "зовнішньополітичний курс папства визначався і визначається реальними політичними розрахунками"¹⁴.

Говорячи ж про підготовку Німеччиною війни,

⁵ Krasnov P. Papa rimskii Pii XII v sovetskoi i rossiiskoi istoriografii [Pope Pius XII in Soviet and Russian historiography], Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/v/papa-rimskiy-piy-xii-v-sovetskoy-i-rossiyskoy-istoriografii> [in Russian].

⁶ Grigulevich I. Papstvo. Vek XX [Papacy. Century XX], Moskva, 2003, 368 p. [in Russian].

⁷ Ibidem, P. 233.

⁸ Ibidem, P. 233.

⁹ Ibidem, P. 245.

¹⁰ Bystrytska E. Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Vatican's Eastern policy in the context of the Holy See's relations with Russia and the USSR], op. cit., P. 12.

¹¹ Ibidem.

¹² Sheinman M. Papstvo [Papacy], Moskva, 1961, 216 p. [in Russian].

¹³ Ibidem, P. 163.

¹⁴ Ibidem.

М. Шейнман писав: “З 1917 по 1929 рр. ватиканським представником в Німеччині був Євген Пачеллі. Він був пов’язаний з правлячими колами німецької буржуазії і юнкерства. Ненависник Радянського Союзу і комунізму, Євген Пачеллі заохочував реакційну політику католицького єпископату Німеччини і німецької католицької партії центру”¹⁵.

Згадуючи хороші зовнішньополітичні зв’язки Пачеллі в якості кардинала, М. Шейнман, писав, що і Пій XII також тісно підтримував наявні політичні зв’язки “з правлячими колами Німеччини, Італії, США”, “хоча і не зовсім був згоден з їх релігійною політикою”¹⁶. При цьому автор досить широко розглядав проблеми у взаєминах Ватикану та Гітлера, в контексті релігійної політики останнього.

Основна новизна цієї роботи полягає в тому, що автор аналізував політику Ватикану післявоєнних років. Через п’ять років вийшла друком його ж монографія “Від Пія IX до Іоанна XXIII. Ватикан за 100 років”¹⁷. Вона мало чим відрзнялася від загальної лінії попередніх робіт, тому зупинятися на її аналізі ми не будемо.

Поряд із працями про Ватикан загального характеру у радянській історіографії все ж є кілька досліджень, присвячених історії Ватикану у роки Другої світової війни. Це роботи таких учених як М. Шейнман, Й. Лаврецький та Е. Вінтер, у яких здебільшого висвітлено міжнародний аспект діяльності Ватикану і мало приділено уваги іншим проблемам. Так, історики майже не розглядали внутрішню політику Пія XII, не розглядали постать Папи римського як церковного діяча тощо.

Першим, найбільшим і чи не єдиним дослідженням про Ватикан у роки Другої світової війни є праця М. Шейнмана “Ватикан у Другій світовій війні”, яке побачило світ в 1951 р¹⁸. Це досить вагома наукова праця, яка є серйозним дослідженням. Також слід зазначити, що цій монографії за темою дослідження на сьогодні немає рівних ані в російській, ані в українській історіографії. Головним недоліком дослідження, на нашу думку, є той факт, що переважна його частина, як уже зазначалося вище, присвячувалася не історії Ватикану, а виключно вектору його політики щодо Радянського Союзу. Крізь все дослідження проходила головна думка Шейнмана, що Ватикан не засуджував загарбницькі авантюри Гітлера: “Жодним словом він не засудив фашистську Німеччину, незадовго до того поглинувши католицьку Австрію та розпалюючи вогнище світової війни”. Навпаки, “Пачеллі закликав європейців йти проти їхньої спільної безпеки – СРСР”. Саме така риторика стосовно Ватикану наскрізно прослідковується у радянській історіографії зазначеного періоду¹⁹. Значну увагу автор приділяв дипломатії Ватикану, зокрема, налагодженню домовленостей між Райхом і Австрією.

Цей же автор зазначав, що у вересні 1938 р., коли підписувалися Мюнхенські угоди про поділ Чехословаччини, Ватикан ніяким чином не відреагував на цю подію.

Але, якщо вдаватися в деталі, то ми побачимо, що більшість європейських країн у ті дні дали свою мовчазну згоду на дії Гітлера. А тому звинувачення дослідника на адресу Ватикану можна адресувати будь-якій країні.

Говорячи про постать Римського Папи, М. Шейнман зазначав, що це людина у якої заклики до “миру поєднувалися з благословенням нових актів фашистської агресії”²⁰.

На підтвердження своїх слів дослідник робив посилання на сотні джерел, але при цьому трактував їх досить специфічно. Поряд з цим, у світлі відсутності інших подібних досліджень, досить важко сьогодні щось протиставити М. Шейману і ми можемо лише сподіватися, на те, що у 2020 р. будуть відкриті архіви Ватикану часів Другої світової війни і з оприлюдненням нині ще невідомих документів будуть зняті всі звинувачення щодо Папи Пія XII, і зокрема ті звинувачення про які йшлося вище.

Ще одна робота, де було зроблено поверхневе дослідження про роль Ватикану у роки Другої світової війни, це праця “Ватикан, релігія, фінанси і політика” Й. Григулевича, робота видана під псевдонімом І. Лаврецький²¹. У своєму дослідженні Григулевич (Лаврецький), намагався знайти протиріччя, між офіційними виступами Пія XII і його фактичними вказівками своїм підлеглим.

Напевно, найкраще дослідження І. Лаврецького характеризує цитата: “Співіснування – це утопія, яка може приспати Захід, розрядка є небезпечною ілюзією. ... Захід стоїть на порозі небезпечного мирного наступу. ... Потрібно остерігатися компромісу зі Сходом, доки не будуть вирішені основні проблеми, за вказівками Папи”²².

Автор, говорячи про Папу Римського як дипломата, вбачав в ньому ворога Радянського Союзу і об’єднувача “реакційних” сил Заходу, проти соціалістичних країн.

Підводячи підсумок понтифікату Пія XII, І. Лаврецький, зазначав: “Баланс сил був невтішний. Переважна більшість коментаторів відзначала, що вплив католицької церкви на маси повсюдно впав, що церква безнадійно відстала, від сучасного світу, не розуміє його проблем, ухиляється від участі у вирішенні завдань, що стоять перед людством у ХХ ст. Чи не менш одностайні були і судження ЗМІ про антикомуністичний курс Папи: він не виправдав себе. ...

Навіть затята антикомуністка Клер Люс Бус – посол США в Римі, на початку 50-х рр. змушена була визнати, ще за життя Пія XII, що його “хрестовий похід” проти комунізму обернувся для церкви поразкою. Виступаючи 5 січня 1954 р. у Вашингтоні, вона говорила: “У 1949 р. комуністи були відлучені від церкви, тим самим церква сама поклала на себе тягар, що давить її до цього дня. Мільйони людей відійшли тоді від церкви”²³.

Посилаючись на статтю в італійській газеті “Темпо”, І. Лаврецький зауважував, що церква постаріла при цьому Папі “число кардиналів скоротилося з 70 до 54. Половина з них були такі старі, що під час похорону Пія XII їм насилу

¹⁵ Bystrytska E. Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Vatican's Eastern policy in the context of the Holy See's relations with Russia and the USSR], op. cit., P. 12. [in Ukrainian].

¹⁶ Ibidem, P. 13.

¹⁷ Sheinman, M. Ot Pii IX do Ioanna XXIII. Vatikan za 100 let [From Pius IX to John XXIII. The Vatican for 100 years], Moskva, 1966, 197 p. [in Russian].

¹⁸ Sheinman M. Vatikan vo Vtoroi mirovoi voine [Vatican in World War II], Moskva, 1951, 352 p. [in Russian].

¹⁹ Ibidem, P. 27.

²⁰ Ibidem, P. 145.

²¹ Lavretskii I. Vatikan religiia finansy i politika [Vatican, religion, finance and politics], Moskva, 1957, 334 p. [in Russian].

²² Ibidem, P. 206.

²³ Ibidem, P. 292.

вдалося пройти пішки від одного кінця собору святого Петра до іншого”²⁴. І далі додав, що “після похорону Папи, два кардинала померли, а 92-річний чилійський кардинал Каро, помер відразу ж після конклаву”²⁵.

Важливо зазначити, що у 1977 р. в Москві світ побачила монографія Е. Вінтера “Политика Ватикана в отношении СССР. 1917–1968”. У своєму дослідженні відносин папства до Радянського Союзу протягом 50 років історик показав не тільки те, як складалися ці відносини, а й розкрив політичні, ідеологічні, економічні аспекти політики папства. Е. Вінтер доводив, що протягом багатьох років головним мотивом політики папства щодо Радянського Союзу було прагнення втягнути його в сферу свого впливу, що було нерозривно пов’язано з претензіями папства на світове панування²⁶. Зокрема, автор писав: “Події 30 листопада 1939 р дали привід Ватикану в газетах і радіовиступах затаврувати СРСР як агресора. Але від подібних звинувачень на адресу Третього Райху в процесі вторгнення останнього в країни Європи у Ватикані утрималися. А в 1941 р перші успіхи гітлерівської армії на Східному фронті ніякої негативної реакції у Папи не спричинили. Навпаки, посилися спроби активізації діяльності на окупованій німцями території СРСР. Для цього були задіяні священики з Римського інституту з підготовки місіонерів для слов’янських країн. Ватиканське радіо також організувало передачі російською мовою. Командувачам німецькими арміями було запропоновано сприяти священикам, які займалися прозелітизмом”²⁷. Варто зазначити, що подібні думки простежуються у багатьох працях радянської історіографії.

Висновки. Ми проаналізували лише невелику кількість монографій радянських дослідників, присвячених Ватикану у роки Другої світової війни, але навіть такий поверхневий аналіз дає нам можливість стверджувати, що ця тема, дійсно не отримала належного і масштабного висвітлення в радянській історіографії. У переважній більшості робіт все зводилося до висвітлення відносин Ватикану і Радянського Союзу.

Нині молоді українські дослідники мають усі можливості належним чином заповнити прогалини радянської історіографії і зробити свій внесок у розвиток української історичної науки. На нашу думку, велику роль у цьому має зіграти відкриття у 2020 р. архіву Ватикану часів Другої світової війни.

Havrylov Vladyslav. Vatican in the Second World War through the prism of Soviet historiography. The aim of the research.

The article analyzes the achievements of Soviet scientists on the history of the Vatican during the Second World War. Particular attention is paid to the research of M. Sheiman, I. Lavretsky, and E. Winter. Most of the works were of a general nature, only some sections were devoted to the period 1939–1945. At the same time, Soviet scholars focused more attention on the Vatican's international policy and ignored the internal affairs and prominent figure of Pius XII. In the course of the study, the author found only some works that are directly devoted to the history of the Vatican during World War II. Only one of them – M. Sheiman's monograph – deserves to be a thorough title. **The purpose of study** is a historiographic analysis of the works of Soviet scientists about the Vatican in the Second World War. **The relevance of the study** is dictated by the lack of one general historiographical work on the Vatican in World War II. **The method of research** is based on a historiographic analysis of the work of Soviet scientists. **Conclusions.** In Soviet historiography, little attention was paid to the study of the history of the Vatican. An analysis of Soviet books gives us the opportunity to argue that this topic did not really receive the proper and large-scale coverage in Soviet historiography. In the vast majority of works, it all came down to highlighting the relations of the Vatican and the Soviet Union. The author paid special attention to the fact that Soviet historians, having in their hands unique documents about the Vatican during the Second World War, did not analyze them in detail, but sought in them only anti-communist character. Therefore, today all hope is placed on a new generation of historians who will carry out a thorough analysis of all these documents.

Key words: Vatican, Soviet Union, World War II, historiography.

Гаврилов Владислав – аспірант ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”. Коло наукових інтересів: історія релігії, Голокост на теренах Європи, державно-релігійні взаємовідносини, Ватикан у роки Другої світової війни. Автор 1 статті і 4-х тез конференцій.

Havrylov Vladyslav – PhD student at the “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”. Research interests: history of religion, the Holocaust in Europe, the relations between state and religious institutions, Vatican during the Second World War. Author of 1 article and 4 abstracts of conferences.

Received: 17.04.2020

Advance Access Published: June, 2020

© V. Havrylov, 2020

²⁴ Bystrytska E. Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Vatican's Eastern policy in the context of the Holy See's relations with Russia and the USSR], op. cit., P. 14.

²⁵ Lavretskii I. Vatikan religiiia finansy i politika [Vatican, religion, finance and politics], op. cit., P. 295.

²⁶ Vinter E. Politika Vatikana v otnoshenii SSSR. 1917–1968 [Vatican policy towards the USSR], op. cit., 250 p. [in Russian].

²⁷ Ibidem, P. 163.